

UOT 81 41; 801. 7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.2.158>

FİRUDİN RZAYEV

NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİNDƏ ARXAİZMLƏR VƏ ONLARIN
MÜASİR DİLİMİZDƏ YERİ

Məqalədə əski türk dillərimizdən günümüzə qədər gəlmiş arxaizmlərdən bəhs olunur. Bu sözlər və şəkilçilər Naxçıvan ərazisi toponimlərində öz izlərini günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, tədqiqatlarda m.ö. VIII-I minilliklərə söykənən bu arxaizmlər indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmişdir. Bu tipli söz və şəkilçilər digər türklərin toponimik adları, oykonimlərində günümüzə qədər qalmaqdadır. Naxçıvan toponimlərindəki qədim arxaizm nümunələri və onlarla bağlı izahlar yazılarda ayrıca təhlil edilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda arxaik söz və şəkilçilər dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu söz və şəkilçilər demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemi oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin variantda təkrarlanır. Arxaik sözlərin daşdığı mənalar qədim türk sözlükləri əsasında izah edilmişdir. Prototürk tayfa adları və digər qədim sözlərdən formalaşmış bu adlar dilimizin qədimliyini tam sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də digər türklərdə bu arxaizmlər məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Tədqiqat zamanı dilimizin qədim quruluşu ilə bağlı yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, arxaizmlər, şəkilçilər, oykonimlər, etnooykonimlər, söz quruluşu.*

Giriş. Hər bir xalqın tayfa birliyindən **xalq** statusuna qədər keçdiyi tarixi yolda onun dili də formalaşmaqla ümumxalq dilinə çevrilmişdir. Bildiyimiz kimi bu tarixi təkamül prosesində dilə yeni sözlər gələrək, dili bir qədər də təkmilləşdirmiş, bəzi hallarda isə müəyyən sözlər “köhnələşib” – *arxaikləşərək* dilin söz tərkibindən uzaqlaşmışdır. Buna baxmayaraq bu sözlərdən formalaşmış bir qrup sözlər var ki, onlar müasir dilimizin sözlərində yer almaqla bərabər, bu qədimliyi özündə qoruyub saxlamışdır.

Qədim Naxçıvan ərazisinin yer adlarında aşkar edilən aşağıda qeyd edəcəyimiz yazıyaqədərki dövrün sözləri protoazərbaycanlılara məxsus qədim söz kökləri olmaqla, dilimizin əski dövrlərindən günümüzə çatan leksik vahidlər və şəkilçilərdir ki, bu gün də dilimizin bir çox sözlərində arxaizm kimi qalmaqdadır. Məhz qədim tayfalarımızdan öz dillərində ümumişlək formada istifadə etdikləri və günümüzə qədər qalmış bu leksik vahidlər, eləcə də onların formalaşmasında yer alan şəkilçilər, bir daha ərazinin qədim Azərbaycan xalqına aid olduğunu təsdiq edən tarixi dil faktlarıdır.

Naxçıvan yer adlarının formalaşmasında iştirak etmiş aşağıda göstərəcəyimiz qədim leksik vahidlərin hansı tayfaların dilində olduğu tam təsdiq olunmur. Yalnız yazılı salnamələrdə, tayfalarla bağlı onomastik vahidlərdə, məişət və inanclarda təsadüf olunan, eləcə də qədim türk dili sözlüklərində təkrarlanan bu sözlərin əski azərbaycanlılara məxsus söz kökləri olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Dilimizin qədim dövrlərindən günümüzə çatan leksik vahid və şəkilçilər m.ö. VI-I minilliklərdəki prototürk tayfalarının dili və dialektlərində ümumişlək dil vahidləri olmuşdur. Bu faktlar tayfa və onları dillərinin qədim Azərbaycan xalqının tarixi qədimliyini də ortaya çıxaran elmi sübutlardır. Biz bu qədim söz və şəkilçilərimizin müasir dilimizdə hansı formada işləndiyinə diqqət etməyi doğru hesab edirik ki, yüzdən yuxarı bu cür söz və şəkilçilər etimoloji və linqvistik təhlillər aparan tədqiqatçılar üçün də xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyan faktlardır.

Naxçıvan toponimik adlarındakı arxaizmlərin müasir dilimizdə ifadələri. Naxçıvan ərazisinin tayfa adlı məntəqə adları-etnooykonimlərində qədim türk **ak/ağ** sözü öz izlərini yaşatmaqdadır ki, bəzən biz bu sözü dilimizdə arxaik formada işlətsək də, onun hansı etimoloji mənə daşdığını tam olaraq anlamırıq. Qeyd edək ki, antik mənbələrə diqqət etdikdə, bu söz qədim Naxçıvan ərazisində yerli tayfalar olmuş As, Naxər, Kas, Tal, Çul, Gel kimi ərazi prototürk tayfa adlarından yaranmış 50-dən yuxarı Asak, Akaras, Azadək, Nahadək, Kisək, Kəsilək, Talak, Gelak, Çulağıl kimi etnooykonimlərdə təkrarlanır [4, s. 159-182]. Bu söz müasir dövrümüzə müqayisədə 8 minillik bir dövrdə şifahi və yazılı deyim və mətnlərimizdə eyni mənada olduğu kimi təkrarlanmışdır. Tədqiqatlara diqqət etsək, bu arxaik leksik vahid bəzi yazılarda “kiçik, balaca” kimi işlənsə də [2, s. 259, 277], “Dədə Qorqud” dastanı, M.Kaşğaridə, Nəsimi, V.V.Radlov, M.Seyidovun əsərləri və sözlüklərində “ağqaya”, “ağban”, “ağdı” ifadələrində “yüksəlmək”, “ucalmaq”, “aşmaq” mənalarında feil olaraq, *ak/ağ* – “uca”, “yüksək” mənalarında isə sifət kimi işlənməsi ilə qarşılaşırıq [6, s. 35, 117-118; 12, s. 500]. Eyni hal müasir danışq dilimizdə də yer alır ki biz bunun fərqiində deyilik. Biz yuxarıda göstərilən etnooykonimlərin quruluş formalarına diqqət etsək, *As+ad+ak* – “Uca As yurdu”, *Ak+ar+as* – “Uca ər Aslar”, *Nah+ad+ak* – “Uca Nax yurdu”, *Kas+ak* – “Uca Kas”, *Tal+ak* – “Uca Tal”, *Gel+ak* – “Uca Gel”, *Çul+ağ+il* – “Uca Çul eli” mənalarında qədim dövr etnooykonimləridir [12, s. 82-83, 124, 284-285; 13, s. 368, 385].

Sözə qədim hunlarda **Solak**, göytürklərdə **Soqdak** tayfa adları Kas, Manna və Midiyada **Şaqaraktu**, **Amakar**, kimi şəxs adlarında da rast gəlirik [6, s. 60-61, 104; 11, s. 98]. Bu sözlərin etimoloji izahları Q.Qeybullayev tərəfindən verilmiş, bəzi sözlər isə, tərəfimizdən qədim türk dili sözlükləri ilə fərqli izah edilmişdir.

Diqqət etsək, böyük filosof şair Nəsimi əsərlərində də biz bu sözə “ucalmaq” feili kimi rast gəlirik. Burada

“Lövhi-ixlas eylədirsə könlünü ey müttəqi,
Kürreyi-Rəhmanə ağdın, getdin ərşə Allahı gör”...

misralarındakı “könlünü aramaqla rəhm eliyənin aləminə yüksəlib Allahı görərsən” ifadəsində **ağmaq** – “yüksəlmək, ucalmaq” feili kimi özünü göstərir [3, s. 121]. Bununla bərabər biz Kitabı Dədə Qorqud dastanında da “Qazılıq dağına ağdı, çiçək topladı” ifadəsində bu sözü eyni mənada “ucalmaq, qalxmaq” feili kimi görürük [5, s. 35, 117-118]. Bəs bu söz günümüzə eyni mənalarda hansı ifadələrimizdə işlənir və hansı quruluşlarda özünü təqdim etməkdədir?

Biz Naxçıvan ərazisi bölgələrinin müasir danışqıqları dialektlərində bu arxaik sözün işlənməsi faktları ilə qarşılaşırıq ki, bəzən bu ifadələri işlədənlərin özləri də burada o sözün hansı mənada olduğunu tam anlamır. Müasir danışq dilimizdə “*Sən çox ağ elədin*” yəni “Sən özünü çox uca tutdun”, “*Üzümə ağ olma*” yəni, “Özünü məndən uca tutma”, “*Bəsdir, sən belə ağartma ki*” – “Bəsdir sən özünü belə uca tutma ki” kimi ifadələr buna misal ola bilər. Bu deyimlər Naxçıvan ərazilərinə ekspedisiyalarda gətirdüyümüz nümunələrdir (F.R.).

Bununla bərabər “**Ağ**” sözünə hazırda dilimizdə ümumişlək söz olan “**Ağsakal**” sözündə də daşdığı mənaya diqqət etmək istərdik. Naxçıvan oykonimik sistemində qeydə alınan və qədim türk dilində geniş işlənməklə “Ağsakal” sözündə də yer alan **Ze/Sa** – “sayılan” bu qədim türk sözü dilimizin yazıyaqədərki dövrünə aid olmaqla, **zu** yazılışında “bilikli”, “müdrük” mənalarında da işlənmişdir. Biz m.ö. III minillikdə qədim Lulubi türklərinin bir çarı Satuni adında bu komponentlə rastlaşırıq [8, s. 477]. Bəzən bu leksik vahid **sa** yazılışında “saymaq”, və “sən” mənalarında da işlənmişdir. Manna hakimi İranzu, Midiyada Silxazi,

Tiptakzi, **Zata**, **Anzi** kimi çoxsaylı şəxs adlarında göstərilən mənalar qalmaqdadır. Biz peçeneqlərdə Suru Kulbey tayfa adında da bu komponentlə rastlaşırıq. Bu adda **Kal** sözü də qədim dilimizdə **“Ulu”** mənasında işlənmişdir [1, s. 478; 6, s. 57, 103].

Bütün bu arxaik dil vahidlərinə **Ağ+sa+kal** sözündə mənə etibarını ilə yanaşıldıqda onu formalaşdıran **ağ** – “uca”, **sa** – “zəka”, **kal** – “ulu” qədim türk sözlərindən yaranmaqla [8, s. 9; 12, s. 452, 463, 476], mövcud ümumişlək sözümüzü bu qədim sözlərin birləşməsindən əmələ gələn söz olaraq **“Uca ulu zəka”** mənasında özünü dinləyiciyə təqdim edir. Nümunələrə diqqət etsək, işlədiyimiz bu aktiv söz “üz tükünün ağılığı” ilə başa düşülür və əsl mənə, göründüyü kimi, ifadəçi tərəfindən tam olaraq qavranılmır. Eyni hal **“Ağbirçək”** sözümüzdə də **Ağ+bir+çək/çaq** – “Uca bir kişi atəşi, odu” mənasında sözlüklərdə yer alır. Bununla bərabər bu söz həm də **Saq** yazılışında M.Kaşğari lüğətində “saymaq” mənası ilə bərabər qədim sözlüklərdə “diqqətli”, “ehtiyatlı”, “məğrur”, “yüksək”, “həssas”, “fikirləşmək”, mənalarını da daşımışdır. Bununla bərabər söz Midiyada Saqbat – “Sak yurdu”, peçeneqlərdə Saka-Kat – “Qüvvətli Sak” şəhər, qala adlarında da sözlüklərdə təkrarlanmışdır [1, s. 140, 486; 8, s. 85; 13, s. 518].

Əgər bu əski dil faktlarına diqqət etsək, burada da ucalıq və ağılıq təkrarlanmaqla qadının kişi ilə birgəliyi və yaşam tərzində od, atəş içində olması arxaizm kimi təkrarlanır. Göründüyü kimi, bu ifadələrdə **ağ** sözü göstərilən “uca” sifəti və “ucalmaq” feili mənalarında bu qədimliyi xalq deyimləri və sözlərimizdə bu gün də yaşatmaqdadır ki, bütün bunlar bir daha dilimizdə qorunan bu arxaizmlərin dilimizin qədimliyindən qaynaqlandığını ortaya çıxaran danılmaz sübutlardır (F.R.).

Eyni hala biz qədim dilimizdə və toponimik adlarda yer alan Azərbaycan türklərinə məxsus **“ik/uk”** arxaik sözümüzdə də təsadüf edirik. Bu söz qədim türklərdə “oğul, varis”, **“ike”** yazılışında isə “sahib”, “qardaş” kimi mənalarda işlənmişdir. Əgər mənbələrə diqqət etsək, bu sözün həm də özbək və uyğurların dilində **ükə** və **uka** kimi yazılışlarında da təkrarını görürük ki, sözün **uk+a** formasında **uk** – “oğul” -a isə kiçiltmə şəkilçisidir ki, **uka** – “kiçik qardaş” mənasında işlənir [1, s. 204]. Mənbələrə diqqət etdikdə, Oğuz tayfa adında da biz bu sözün **Ok+uz** yazılışında “İşıq, od övladı, varisi” mənasında olduğunu görürük. Doqquz oğuz türklərində də biz bu sözün Kulun+vu+ku – “Buğa nişanlı **oğul**”, **Uk+pi** – “Bəy oğul” kimi sözlərdə işləndiyinə rast gəlirik [6, s. 143; 13, s. 527].

Qədim arxaik türk sözü olan “Oğul” sözümüz özünün izlərini günümüzdə Naxçıvan ərazisi oykonimik sistemindəki Asok, Kutuk, Herik, Hurevadik, Palok kimi 20-dən yuxarı tayfa adlı məntəqə adlarının-etnooykonimlərin quruluş formalarında qoruyub saxlamaqdadır [4, s. 159-182]. Əgər göstərilən bu etnooykonimik adların quruluş formalarına da bu arxaik “oğul” sözünə etimoloji izahlar yönündən diqqət etsək, **As+ok** – “As tayfası **varisi**”, **Kut+uk** – “Kuti tayfası **varisi**”, **Her+ik** – “Hürrü **varisi**”, **Hur+ev+ad+ik** – “Hürrü məkanı evinin **varisi**”, **Pal+ok** – “Pal tayfası **varisi**” tam olaraq türk dilindədi **Ok** – “varis”, **ul/il** – “yurd, el”, **at** – “məkan” mənalarını özündə daşıyır [1, s. 204]. Diqqət etsək, bu söz “Yurdun varisi”, “Elin varisi” mənalarında özünü göstərir ki, doğrudan da **Oğul bu gün də yurdun varisi olaraq mövcud olan bir varlıqdır** (F.R.).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, türklərə məxsus **Ur** sözü də “uri” şəklində “oğul, varis” mənasında **“urim uç erti”** – “mənim uç oğlum var” kimi ifadədə qeydə alınır. Söz o-u səsə-vəzlənməsi ilə **uram** – “kuçə”, **urdu** – “qurdu”, “saray”, “iqamətgah”, **urayut** – “evin işığı-qadın”, **urilan** – “yurda ovlət gətirmək”, **urpaq, orpaq** – “geyim” mənası dilimizdəki “örpək”, “örtük” ismi (F.R.) kimi xeyli sözlərdə işlənmişdir. Bu sözün **uru/ur** yazılışında qədim

türklərdə “qurmaq, tikmək” mənalarında, şumerlərin “Bilqamis” dastanında *Uruk* – “şəhər”, prototürklərdə *ur* – “məskən, qurmaq”, *-di* şəkilçisi ilə *urdi* – “məskunlaşdı” mənalarında ilkin oturaq həyat işarəsi olduğunu görürük ki, bu söz hazırkı qurmaq feilimizdən bir **-q** səsi ilə fərqlənir. Əgər Orxon-Yenisey yazılarına diqqət etsək, burada “As budın uruk **urdu** budın erdi – As tayfaları yurd qurdu vətən oldu” ifadəsində də tək bir **-q** hərfi yazılmır ki, bu dialekt fərqi [12, s. 475-476].

Naxçıvan toponimik adlar sistemində **Qut** – “qüvvə, güc”, “ömür, həyat gücü” mənalarında türk dili sözlüklərində yer alan bu arxaizm də [1, s. 471] qədim türk-Azərbaycan arxaik sözü olmaqla günümüzdə qədər qədim yazılı mənbələr və arxiv sənədlərində qorunub saxlanılmışdır. Bu yazıyaqədərki dövr türk dilinə məxsus komponent “Qut” **k-q** fonetik səsvəzlənmələriylə **qut/kut** yazılışlarında “qüvvə” və “güc” mənalarında arxaik sözlər sırasında yer almış, toponimik adlarda tayfa adlarına qoşulmaqla günümüzdə qədər sənədlərdə qalmışdır. Biz Naxçıvan ərazisinin toponimik sistemi ilə bağlı mənbələrə diqqət etdikdə, burada Xurüqud, Şiqud, Talkud, Palikut, Siyaqut kimi 11 etnooykonimlərdə Siyaqut sözünün yazılışında isə (mənbələrdə **Sisaqqut** kimi) bu sözün özünü təqdim etdiyini görürük [4, s. 159-182]. Sözlərin mənə çalarlarına diqqət etdikdə isə, burada Xurüqud – “Qüvvətli Hürü” tayfaları, Şu+**qud** – “Qüvvətli Şu” tayfaları, Tal+**kud** – “Qüvvətli Tal” tayfaları, Pal+**kut** – “Qüvvətli Pal” tayfaları, Si+saq+**qut** – “Qüvvətli, qalib gələn saqlar” mənalarını daşıyırlar. M.Kaşğari sözlüklərində Si+saq+**qut** adındakı **si** sözü “qalib”, “qut” sözünün isə “kut” yazılışında “vardövlət”, “uğur” kimi mənalarla da yer aldığını görürük [8, s. 510].

Biz Naxçıvan dialektlərində bu sözə, bu gün də “qüvvə” mənasında bir çox ifadələrdə rast gəlirik. El arasında olan deyimlərdə biz “Bir tikə yeməzsən qutun olmaz”, “Qutun olmadıqda əməyin də qutsuz olur”, “Bunun yanında qut yoxdur ki”, “Qutluların önünə keçmə ki, uduzarsan” kimi xeyli sayda ifadələrlə qarşılaşırıq. Bu deyimlərdə söz “qüvvə, güc, güclü” mənalarında fikri tam olaraq ifadə edir (Bölgələrə ekspedisiyalar zamanı ağsaqqal və ağbirçəklərin dedikləri – F.R.). İstər bu ifadələrdə, istərsə də yuxarıda göstərilən oykonimlərdə bu arxaizmin qədim dil leksik vahidi kimi işlənməsi dil tariximizin qədimliyini tam olaraq təsdiq edir.

Göstərilən tarixi və dil faktları ilə bərabər biz m.ö. VI-IV minilliklərdə qədim türklərdə mifoloji adların da dilimizdə arxaizm kimi təkrarına rast gəlirik ki, bu gündə bu inanclar və leksik sözlər dilimizin ümumişlək sözlərindəndir. Qədim türklərdə **An** yaradan Tanrı mifi, bununla bərabər **at** – “yurd” arxaik leksik vahidi və şəkilçisi də toponimik adlarla bərabər, məişətdə yer alan adlarımız və sözlərimizdə də təkrarlanır. Lakin bunu işlədənlər sözün daşdığı mənalardan xəbərsiz onu ifadə edir. Azərbaycan əhalisinin mifoloji inanc təfəkküründə biz **An/Anu** Tanrısını **Anana** yazılışında Tanrı-ilahə kimi görürük. Bu Tanrı ilahə, **Anatavr** qalasına sahib olmaqla, bu müqəddəs qalada oturur və insanlara övladlar bəxş etməklə, onları gözlənilən şər qüvvələrdən qoruyur [9, s. 75, 647-648; 10, s. 640].

Əgər diqqət etsək, müasir dilimizdə ümumişlək **Ana** sözü də bizim üçün müqəddəs bir varlıq kimi mövcuddur. Bu sözün tərkibinə diqqət etdikdə söz **An+a** yazılışında “Kiçik Yaradan” mənasındadır ki, o da İlahə misalında dünyaya övlad gətirir. **An** İlahəsinin sonuna qoşulan **-a** hərfi kiçiltmə şəkilçisi ilə Ana sözümdə bu mifoloji mənani daşıyır. **Ata** sözümdə də **At+a** yazılışında kiçiltmə şəkilçisi ilə sözü “Kiçik Yurd” mənasında izah etməklə, **Ata evini** təmsil edir və hər bir **Ata bir ev sahibi** kimi özünü təsdiq etmiş olur.

Biz Naxçıvan ərazisinin Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz və digər rayonların ərazilərində bu mifoloji inancla bağlı Anaqut, Anabad, Bənənyar, Anzır [3 kənd], Aşağı Andəmic/Əndəmic, Kolanı kimi 30 yaxın oykonimə rast gəlirik ki, bu adlar özlərində göstərilən mifi daşıyan

teonimik adlardır [4, s. 162, 163, 169, 171, 174, 181]. Bu adların mənalarına diqqət etdikdə isə, aktiv fondada olan **Anabad** – “Ana İlahəsinin yurdu”, **Anaqt** – “Qüvvətli Ana İlahə”, **Bənənyar** – “Uca Anu ilahəsinin nuru, işığı”, **Anzır** – “İşıqlı Anu İlahəsi”, **Andəmic** – “Zəkali An İlahəsinin qalası”, **Kolani** – “Ulu Anu İlahəsi” [8, s. 253, 566; 12, s. 405-415] kimi mifoloji məntəqə adları-teooykonimlərlə rastlaşırıq.

Bununla yanaşı bu məntəqə adlarının əhatəsində, eləcə də digər ərazilərdə **Ana** İlahəsi mifini daşıyan ərazi toponimik sistemində oronimik və hidronimik adlarla da qarşılaşırıq. Naxçıvan ərazisində **İlan** dağ – “Ana İlahəsinin” dağı, **Anabat** təpəsi, dağı – “İlahə Ana elinin təpəsi, dağı”, **Anaqt** qaya – “Qüvvətli Ana İlahəsinin qayası,” **Anzır** bulağı – “İşıqlı Ana İlahəsinin bulağı” kimi adlar da bu qədim türk mifoloji inanc adlarını özündə daşımaqdadır.

Biz Naxçıvan ərazisi əhalisinin dilində arxaik **Kür** sözü ilə də qarşılaşırıq ki, xeyli sayda toponimik adlarda qeydə alınan bu söz qoşulduğu sözün canlı isim olmaqla tayfa tirə, şəxs adı olduğunu sübut edir. Bu leksik vahid aid olduğu sözlərdə “coşqun”, “dəliqanlı”, “igir” kimi arxaik mənaları daşıyır. Biz M.Kaşğari sözlüklərində və tədqiqatlarda bu mənalara rast gəlirik [7, s. 27; 8, s. 399]. Naxçıvan toponimik adlarında Qorçulu, Kürçülü məntəqə adları da bu sözlə formalaşmış və adları “Coşqun, dəliqanlı, igir çullar” mənasında izah olunmaqla, onların Çul tayfa adından yarandığını birmənalı sübut edir.

Biz hazırda da ərazi bölgələrinin deyimlərində bu arxaik sözə “Bu nə kür uşağıdır”, “Ədə o kür uşaqları bura yığ” kimi ifadələrdə də söz “coşqun” mənasında özünü təsdiq edir. Eyni leksik mənə Kür çayı adında da özünü doğruldur (F.R.). Əgər tarixi mənbələrə də diqqət etsək, bu komponent eynilə qədim Oğuzlara məxsus olan **Ürükür, Edizkər** kimi tayfa adlarında da bu mənada leksik vahid, arxaizm olaraq özünü təqdim edir [13, s. 517-518].

Qədim arxaik sözlər olan **Şan/can/san** sözlər də hazırkı dilimizdə “ad-san sahibi”, “ada-sana çatdı”, “şan-şöhrət qazandı” ifadələrində istifadə edilməkdədir. Qədim Manna döv-lətimizin dilində də bu sözə Şarsin – “Şöhrətli Şar tanrısı”, Telusin – “Şanlı Tel”, Ullusin – “Şanlı Lulu”, Erisin – “Şanlı ər, igir” kimi çar adlarında təkrarını görürük ki, bunlar eynimə-nalı sözlər olmaqla, qədim türklərdə sadəcə dialekt fərqləri ilə işlənmiş və günümüzə də işlənmişdir. Biz bəzi bu komponentlərin əski və müasir türk dillərində omonim kimi “**anuq utru tutsa joqqa sanmas**” ifadəsində “hər şey ortalıqdadırsa yox sanılmaz” (F.R.) şəklində “say, miqdar, hesab” bildirdiyini görürük. Daha bir “**bü kün bulduq emti kişilər sanu**” [13, s. 519] kimi ifadədə isə “sən bu gün hörmət qazandı” şəklində “hörmət, şöhrət, ad-san” mə-nalarında işlənir ki, sözün türk dilində olması danılmazdır (F.R.). Bu gün də biz “ad-san sahibi”, “ada-sana çatdı”, “şan-şöhrət qazandı” ifadələrində bu arxaik leksik vahidlərdən isti-fadə edirik. Əgər diqqət etsək, qədim Mannada göstərilən adlarda Tal, və Lulu türk tayfalarının adı da qeyd olunur ki, bunlar bir daha mövcud sözlərdə qədimliyi təsdiq edir.

Tur/tura. Söz qədim türklərdə “duracaq”, “düşərgə” mənalarında “durmaq” feili mənə-sini da təkrarlayır. Mənbələrdə *tur* – “əbədi”, “qalmaq”, “tayfa” mənəli söz kimi, “tura” yazı-lışında “məhkəm qala” mənaları da bildirmişdir. XI-XII əsr “Kutadqu bilik” türk yazılı abidəsində *tura*-“qala” mənəsində işlənən bu sözü, əski türklər *tur* – “sürətli atlı tayfalar” mənəsində da omonim kimi işləmişlər. Başqırd, oğuzların Yığdır, Tirgeş tayfa adlarında da söz bu mənəni daşımaqdadır. Bu gün dilimizdə “**duracaq**” sözü, Osmanlı türklərində isə **törə** – “tayfa sözü”nün [12, s. 473-474] ümumişlək söz olaraq istifadəsi də bu mənaları özündə qorumaqla qədim arxaik sözlərin dilimizdə hələ də işləndiyini ortaya qoyur. Bütün bu arxaizm-lərlə bərabər bu gün təkcə ərazi etnooykonimlərində 300-dən artıq bu cür arxaik sözləri görürük ki, onların 200-dən artığı dilimizdəki ümumişlək sözlərdə qalmaqdadır.

Nəticə. Bütün bu dil faktlarını ümumiləşdirərək nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, mövcud arxaizmlərin işlənmə və dilimizdə bu gün də təkrarına diqqət etsək, bu sözlərin ilkin dövrü çox qədimlərə söykənir. Biz m.ö. VII-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş As, Türükkü, Kassi, Hürri, Şu, Kutı kimi 100-dən artıq türk-Azərbaycan tayfalarının Ana yurdu olmuş bu ərazinin qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, ilk dil quruluşunun yarandığı ərazilərdən də biri olduğunu tam olaraq təsdiq edə bilərik. Təkcə müasir dilimizdə ümumişlək sözlərin tərkibində qalan bu dil elementləri İltisqi-Türk Azərbaycan dilinin Amorf-Kök dillər və Flektiv dillərdən qədim olduğunu tam sübut edir. Dilimizin ifadə imkanlarının sabitliyi və 800-dən yuxarı söz köklərimizin hər hansı bir ifadədə olduğu kimi günümüzə qədər qalması da, bu fikrimizin danılmaz sübutudur. Biz Amorf-Kök dillər və Flektiv dillərdə sözlərin şəkilçisiz, ön və ortadan dağılması faktları ilə qarşılaşırıq ki, bu bizim dildən kənar dil əlamətləridir. Bütün bu dil faktları bir daha fikrimizin doğruluğunu təsdiq etməklə, dilimizin bu dil mərhələlərini adlayaraq tam sabitləşdiyini və bu dillərdən qədim dil olmaqla qədim tarixə sahibliyini tam təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşr., 1991, s. 312.
3. Nəsimi İ. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991, 380 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1994, 278 s.
7. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərənşr, 1992, 138 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Ankara: Türk Tarihi Kurumunun Basımevi, 1985, 887 s.
9. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
10. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, ч. II, Москва: Госиздат, 1893-1911, 2230 с.
12. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.: M.ö. VI-III minilliklər, Bakı: ADPU, 2013, 528 s.
13. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c.: M.ö. II-I minilliklər, Bakı: ADPU mətbəəsi, 2017, 588 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail

Firudin Rzayev

ARCHAISMS IN NAKHCHIVAN OIKONYMS AND THEIR PLACE IN OUR MODERN LANGUAGE

The article discusses archaisms that have come down from ancient Turkic languages to this day. These words and suffixes have retained their traces in the toponymy of the Nakh-

chivan region to this day. In particular, we note that in the studies of Azerbaijani and Turkish scientists, these archaisms, dating back to the 8th-1st millennia, have not yet been studied. Words and suffixes of this type remain in the toponymic names and oikonyms of other Turks to this day. Examples of ancient archaisms in the toponyms of Nakhchivan and related explanations were not analyzed separately in the works. The article confirms archaic words and suffixes in oikonymic names in the toponymic system of ancient Nakhchivan based on linguistic and historical facts. It can be said that these words and suffixes are repeated in the original version in all oikonyms, oronyms, hydronyms of the toponymic system of Nakhchivan. The meanings of archaic words are explained based on ancient Turkish dictionaries. These names, formed from proto-Turkic names of tribes and other ancient words, fully prove the antiquity of our language. The place of these archaisms both in Nakhchivan and among the Altai, Siberian and other Turks is substantiated in the article by scientific facts. During the research, new scientific results were obtained regarding the ancient structure of our language.

Keywords: *Nakhchivan, archaisms, suffixes, oikonyms, ethno-oikonyms, word structure.*

Фирудин Рзаев

АРХАИЗМЫ В ОЙКОНИМАХ НАХЧЫВАНА И ИХ МЕСТО В НАШЕМ СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКЕ

В статье говорится об архаизмах, дошедших из древнетюркских языков до наших дней. Эти слова и суффиксы до сих пор сохранили свои следы в топонимике Нахчыванской области. В частности, отметим, что в исследованиях азербайджанских и турецких ученых данные архаизмы, относящиеся к VIII-I тысячелетиям, до сих пор не изучены. Слова и суффиксы этого типа и по сей день остаются в топонимических названиях и ойконимах других тюрков. Примеры древней архаики в топонимах Нахчывана и связанные с ними пояснения отдельно в трудах не анализировались. В статье на основе лингвистических и исторических фактов подтверждаются архаические слова и суффиксы в ойконимических названиях в топонимической системе древнего Нахчывана. Можно сказать, что эти слова и суффиксы повторяются в первоначальном варианте во всех ойконимах, оронимах, гидронимах топонимической системы Нахчывана. Значения архаичных слов объяснены на основе древнетурецких словарей. Данные названия, образованные от прототюркских названий племен и других древних слов, полностью доказывают древность нашего языка. Место этих архаизмов как в Нахчыване, так и у алтайских, сибирских и других тюрков обосновывается в статье научными фактами.

В ходе исследований были получены новые научные результаты относительно древней структуры нашего языка.

Ключевые слова: *Нахчыван, архаизмы, суффиксы, ойконимы, этноойконимы, структура слова.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 18.09.2024

Son variant 14.09.2024